

JANUSZ ŁACH,^a ANETA MAREK^b

Współczesna rola małych kalwarii w kontekście ochrony dziedzictwa krajobrazowego ziemi kłodzkiej

Streszczenie. W artykule przeanalizowano rolę krajobrazów sakralnych, reprezentowanych przez górskie kalwarie plenerowe znajdujące się na terenie ziemi kłodzkiej. Miejsca te, określane mianem „małych kalwarii”, stanowią część dziedzictwa krajobrazowego regionu wymagającego ochrony. Celem przedstawionego badania było rozpoznanie cech typologicznych charakteryzujących małe kalwarie i wykorzystanie ich do oceny aktualnego stanu zachowania i funkcji tychże. W sumie na terenie ziemi kłodzkiej zidentyfikowano 15 małych kalwarii. Na podstawie analizy symbolicznych, architektonicznych oraz topograficznych aspektów badanych obiektów wyróżniono pięć planów kompozycyjnych. Każdy plan posiada zróżnicowaną formę architektoniczno-konstrukcyjną elementów tworzących zespół pasyjny, którym towarzyszą współczesne rzeźby świętych będące przejawem lokalnej kultury ludowej. Pomimo zmian politycznych, narodowościowych i religijnych, jakie nastąpiły po 1945 roku, małe kalwarie ziemi kłodzkiej, z wyjątkiem tych, które znajdują się w Młynowcu, Porębie i Wójtowicach, są nadal widoczne w terenie i stanowią świadectwo religijności mieszkańców regionu; trzy z pozostałych trzynastu (Radochów, Międzygórze oraz Lewin Kłodzki) zostały wysoko ocenione pod względem ich współczesnych funkcji i statusu. Obiekty charakteryzują się wysoką wartością historyczno-kulturową, teologiczną i emocjonalną o zasięgu regionalnym, krajowym, a nawet międzynarodowym w przypadku kalwarii na Iglicznej w Międzygórzu. Ze względu na te walory dawne określenie ziemi kłodzkiej jako „Krainy Pana Boga” (*Herrgottsland*) wydaje się nadal aktualne.

Słowa kluczowe: Polska, ziemia kłodzka, krajobraz sakralny, małe kalwarie, dziedzictwo kulturowe

Historia artykułu. Nadesłano 2023-08-16. Przyjęto 2023-09-28. Opublikowano 2023-12-06.

^a Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, janusz.lach@uwr.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-8451-5957>

^b Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, aneta.marek@uwr.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0002-4816-1730>

1. Wstęp

Kalwarie, czyli zespoły kościołów lub kaplic symbolizujących stacje męki Pańskiej, zakładane były zazwyczaj na wzgórzach, tak by przypominały swym położeniem Jerozolimę. Miały odwzorowywać drogę męki Pańskiej, jaką przeszedł Jezus Chrystus w Jerozolimie, idąc na Golgotę na ukrzyżowanie. Drogę tę wzbogacają dodatkowe etapy, takie jak: Wieczernik, Ogrójec, pojmanie, sądy u żydowskich arcykapłanów oraz kaplice upamiętniające wydarzenia po śmierci Jezusa: zmarłych wstanie, wniebowstąpienie, zesłanie Ducha Świętego.

Pierwsza kalwaria powstała w hiszpańskiej Kordobie w 1405 roku, a następne pod koniec xv wieku we Włoszech i Niemczech. Obecnie w Europie znajduje się 708 kalwarii różnego typu, od wielkich kalwarii, przez małe kalwarie określane jako kalwarie plenerowe, kalwarie przyklasztorne, przykościelne, po kalwarie cmentarne (Bilska-Wodecka, 2003). W krajobrazie Polski kalwarie zaczęły pojawiać się w xvii wieku. Za pierwszą uważana jest Kalwaria Zebrzydowska, reprezentująca typ wielkiej kalwarii. Powstała w 1602 roku z inicjatywy Mikołaja Zebrzydowskiego na górze Żar na Pogórzu Wielickim (Bilska-Wodecka, 2003). Od 1999 roku wpisana jest na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Na przestrzeni czterech wieków na obszarze Polski powstało 29 tzw. wielkich kalwarii, często z inicjatywy możnych władców lub zamożnych klasztorów. Trend fundacyjny ujawnił się również wśród mniej zamożnych, lokalnych właścicieli ziemskich lub ambitnych proboszczów. Dzięki nim od xviii wieku zaczęły pojawiać się założenia kalwaryjskie o mniejszym rozmachu, tzw. małe kalwarie, zwane także kalwariami plenerowymi, ograniczające się zwykle do terenowych stacji drogi krzyżowej z kilkoma kaplicami. Te plenerowe kalwarie o rozbudowanej symbolice i wyszukanim artystycznym wyrazie, często nawiązujące do lokalnej, ludowej stylistyki, były nierzadko stawiane jako wotum za otrzymane łaski, stając się świadkami historii lokalnej społeczności. Ze względu na swą religijną ważność i nietykalność stały się strażnikami przeszłości — łącznikami pomiędzy krajobrazem czasów odległych i współczesnych, definiując małe znane europejskie dziedzictwo kulturowe.

Małe kalwarie, czyli stacje drogi krzyżowej usadowione w krajobrazie górskim nawiązującym do górskiej Jerozolimy, stanowią przedmiot rozważań niniejszego artykułu w kontekście krajobrazowo-kulturowym. Badania nad ich rolą mają na celu ochronę tych unikatowych, wyróżniających się na terytorium Europy założeń architektoniczno-krajobrazowych. Jako przedmiot badań wybrano małe kalwarie z ziemi kłódzkiej, obszaru o wyjątkowej dynamice zmian historycznych, kulturowych, narodowościowych, społecznych i religijnych zachodzących od xvi wieku po wiek xx. Wielowiekowe procesy transformacji urbanizacyjnej, industrializacyjnej i rolniczej zmieniały strukturę krajobrazową regionu i opierały się im jedynie

enklawy sakralnych krajobrazów traktowanych jako miejsca święte, nietykalne. Ta nietykalność sprawiła, iż zabytki te przetrwały do współczesności. Są one zlokalizowane w krajobrazie górskim, często w oddaleniu od jednostek osadniczych, przez co obecnie ulegają zapomnieniu i związanej z nim destrukcji.

W 2015 roku w celu wdrażania polityki zarządzania krajobrazem dla obszaru Polski została opracowana przez Tadeusza Chmielewskiego, Urszulę Mygę-Piątek i Jerzego Solona (2015) typologia krajobrazów. Krajobrazy kalwaryjskie, głównie wielkich kalwarii, zakwalifikowano w tej publikacji do typu krajobrazów podmiejskich i rezydencjonalnych o podtypie wielkoobszarowych zespołów sakralnych, historycznie uwarunkowanych, stanowiących leśno-wodno-rolno-osadniczą kompozycję przestrzenną bez jednoznacznego określenia tła krajobrazowego. Opracowanie to nie uwzględniło istoty krajobrazowej małych kalwarii, co daje podstawę do prowadzenia badań naukowych dla jego uzupełnienia.

Krajobraz sakralny małych kalwarii ziemi kłodzkiej stanowi niszowy, interesujący wątek badawczy z uwagi na charakter zmian religijno-polityczno-społeczno-historycznych, które nastąpiły w okresie XVII–XXI wieku dla badanego regionu i decydują o jego niepowtarzalnym charakterze, sprawiając, iż człowiek identyfikuje się z tożsamością miejsca — *genius loci*. Jak dotąd obiekty te były przedmiotem zainteresowania jedynie nielicznego grona krajoznawców, a w sferze badań naukowych pozostają typową *terra incognita*. Zagadnieniem zespołów kalwaryjnych, w szczególności wielkich kalwarii, w literaturze przedmiotu zajmowali się m.in. Čičo (1992, 1998), Jackson & Henrie (1983), Liutikas (2015), Matlovič (2005), Vaisvilaite (2002), Jackowski i in. (1999), Mitkowska (1983, 2003), Świerczek (1995), Lubos-Kozieł (2006), Myga-Piątek (2012). Problematykę badań w kontekście krajobrazowo-architektonicznym małych kalwarii z obszaru ziemi kłodzkiej poruszała Anna Mitkowska (2003), odnosząc się do kalwarii batorowskiej, międzygórskiej, radochowskiej, lewińskiej. Natomiast mniej znane obiekty w Porębie, Wójtowicach, Szczytnej, Bolesławowie czy Młynowcu opisane zostały przez Jastrzębskiego (1986, 1988a, 1988b, 1989, 1991), a także Jastrzębskiego i Mazurskiego (1988). Opracowania małych kalwarii dla ziemi kłodzkiej często oparte są na materiałach źródłowych pozyskanych podczas wywiadów środowiskowych oraz kwerend materiałów archiwalnych Dolnego Śląska.

Celem niniejszej pracy jest wyodrębnienie cech typologicznych definiujących tożsamość krajobrazowo-sakralną małych kalwarii na obszarze ziemi kłodzkiej, poprzez ich strukturę konstrukcyjno-architektoniczną oraz geograficzno-przestrzenną. Kolejnym celem jest ocena wartości historyczno-estetycznych oraz podejścia emocjonalnego mieszkańców regionu, wpływających na rangę i pełnione funkcje małych kalwarii. Dążeniem autorów jest zwrócenie uwagi na parytet krajobrazów kalwaryjskich w ochronie dziedzictwa kulturowego regionu ziemi kłodzkiej.

2. Charakterystyka geograficzno-historyczna ziemi kłodzkiej

Ziemia kłodzka wpisuje się w obszar dawnego Hrabstwa Kłodzkiego — krainy historycznej ze stolicą w Kłodzku. Omawiany region leży na południe od Dolnego Śląska. Obejmuje Kotlinę Kłodzką i otaczające ją tereny górskie: Góry Suche (stanowiące część Gór Kamiennych), Góry Stołowe, Góry Sowie, Góry Złote, Góry Bardzkie, Masyw Śnieżnika z Krowiarkami, Góry Bialskie, Góry Bystrzyckie, Góry Orlickie z Pogórzem oraz Wzgórza Ścinawskie. Powierzchnia ziemi kłodzkiej wynosi ponad 1640 km², stanowiąc obszar zróżnicowany morfologicznie i krajobrazowo (Marek & Olszak, 2014).

Obszar ziemi kłodzkiej został zasiedlony już w starożytności. W okresie średniowiecza tereny te stanowiły część Królestwa Czeskiego na granicy ziem czeskich i polskich. W XIII wieku ziemia stała się odrębną jednostką administracyjną, określaną w dawnych dokumentach jako *terra Glacensis* (ziemia kłodzka), a od XV wieku *comitatus Glacensis* (Lec, 2020). Analizując historię badanego obszaru w kontekście transformacji struktury wyznaniowej, mającej wpływ na istniejące dziedzictwo sakralne, należy odnieść się do XVI stulecia. W tym okresie za sprawą rozwoju i rozkwitu nowych prądów reformacyjnych zapoczątkowanych przez Marcina Lutra (1483–1546) doszło do zmiany wyznaniowej z katolickiej na luterzańską. Głoszenie tak zwanej czystej ewangelii rozwijało się szybko dzięki protestantom, którzy stali w opozycji do wyznania rzymskokatolickiego. Jednakże w kolejnym wieku zaszła znacząca zmiana, nowi właściciele ziemi kłodzkiej — Habsburgowie — nakłonili bowiem do przyjęcia wyznania katolickiego niemal całą protestancką społeczność regionu (Wiszewski, 2006; Harasimowicz, 2010). Znaczącą rolę w procesie zmian wyznaniowych odegrali jezuita, którzy gromadzili wokół siebie licznych wyznawców. Wzbogacano liturgię śpiewem, organizowano koncerty, upiększano kościoły freskami o tematyce biblijnej i rzeźbami świętych. Również w terenie fundowano rzeźby świętych, krzyże pasyjne, kapliczki oraz zespoły kalwaryjskie. To między innymi za przyczyną jezuitów zainicjowano fundowanie kalwarii typu Nowa Jerozolima, czego przykładem z regionu jest fundacja Daniela Paschazjusza von Osterberga w 1683 roku w Wambierzycach. Wiek XVIII i XIX to szczególnie czas fundacji małych kalwarii przez bogatych właścicieli ziemskich lub proboszczów zamieszkałych na ziemi kłodzkiej. Kolejnym trudnym okresem dla lokalnej religii był czas wojen śląskich (1740–1763), kiedy to król Fryderyk II Wielki odebrał Śląsk Austrii, a hrabstwo kłodzkie weszło w granice administracyjne Śląska. Jednakże poprzez artykuł 6 berlińskiego układu pokojowego wyznanie katolickie na terenie Hrabstwa Kłodzkiego objęte zostało nienaruszalnością, a władzę kościelną nad diecezją sprawował arcybiskup praski. Król pruski zobowiązał się do utrzymania status quo dla Kościoła katolickiego, zachowując jego stan posiadania w zakresie

budynków kościelnych, sieci parafialnej oraz istnienia zakonów (Wąs, 2002), co pozwoliło na przetrwanie zespołów kalwaryjskich do współczesności.

3. Metody badań

Dla osiągnięcia celów pracy autorzy przeprowadzili kilka działań badawczych. Obejmowały one inwentaryzację i opis zespołów kalwarii plenerowych na obszarze ziemi kłodzkiej pod kątem wiedzy historycznej (kwerenda materiałów źródłowych stanowiących niszę publikacyjną), architektury i historii sztuki, a także wiedzy geograficzno-krajobrazowej (pozycji morfologicznej, ekspozycji stoków, ich pokrycia, liczby obiektów stanowiących zespół kalwaryjski). Inwentaryzacja uwzględnia stan zachowania kalwarii oraz pełnione funkcje. Zadanie to miało na celu rozpoznanie charakterystycznych cech typologicznych krajobrazów kalwarii plenerowych z zastosowaniem metod Sowińskiej (2012) oraz Mygi-Piątek (2012). Metody te zmodyfikowano, po to aby określić tożsamość kalwarii plenerowych regionu sudeckiego i dokonać ich oceny krajobrazowo-sakralnej, a także przyjrzeć się ewentualnym zagrożeniom kulturowo-społecznym i możliwościom ochrony małych kalwarii.

Metodą, za pomocą której zrealizowano cel badawczy, był rekonesans terenowy małych kalwarii położonych na terenie ziemi kłodzkiej, przeprowadzony w latach 2022–2023. Pozwolił on pozyskać istotne informacje dokumentacyjno-opisowe (pozycja topograficzna założenia zespołów, pokrycie terenu, informacje historyczne, stan zachowania) oraz fotograficzne. Metoda ta umożliwiła określenie cech typologicznych definiujących tożsamość krajobrazowo-sakralną małych kalwarii na obszarze ziemi kłodzkiej. Zastosowano również metodę kwerendy materiałów źródłowych oraz naukowych dotyczących problemu badawczego i przedmiotu badań. W celu dokonania oceny krajobrazów małych kalwarii na potrzeby określenia ich obecnych funkcji i potencjalnych zagrożeń w kontekście ochrony posłużono się zmodyfikowaną metodą wyróżnienia materialnych i niematerialnych identyfikacji krajobrazów sakralnych, zastosowaną między innymi przez Sowińską (2012) oraz Mygę-Piątek (2012), w oparciu o swobodny wywiad środowiskowy z osobami odwiedzającymi badane obiekty.

4. Struktura i funkcja krajobrazowa małych kalwarii ziemi kłodzkiej

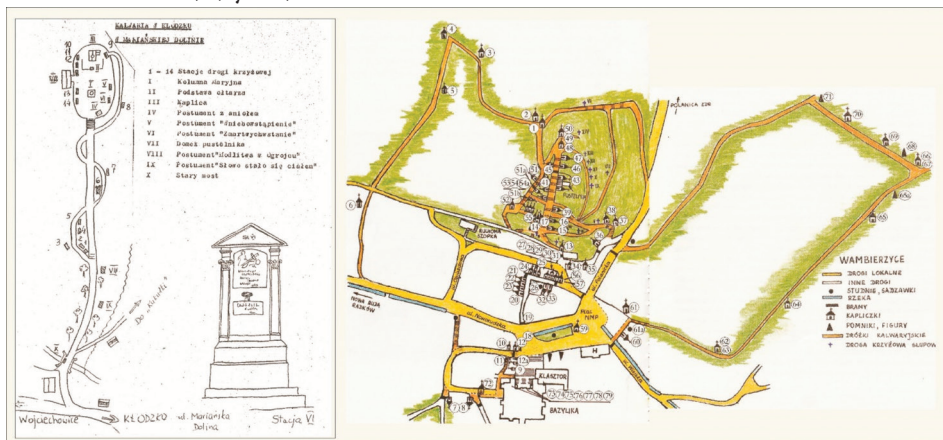
Spośród wielu typów krajobrazu kulturowego istotne miejsce zajmuje krajobraz sakralny, obejmujący kategorię rzeczy i działań wydzielonych przez określoną społeczność jako święte i w związku z tym podlegające czci religijnej. Akt wydzielenia odnosi się do mocy Boga i ma prowadzić do wyodrębnienia miejsc przeznaczonych dla Boga w celu sprawowania Jego kultu dla wywołania przeżyć religijnych (Jackowski i in., 1999). Krajobraz ten cechuje się obecnością w przestrzeni *sacrum* opartego na hierofanii¹, czyli objawieniu się świętości, stając się duchem miejsca, *genius loci* (Tuan, 1976; Park, 2003; Eliade, 2020). Krajobrazy sakralne stanowią o tożsamości miejsca, nasycone duchem miejsca (*genius loci*) mają swoje źródło w większości w niematerialnym wymiarze, często połączonym z symboliką. Jednakże wpływ religii wyznawanej przez dane społeczeństwo (cywilizację) za pomocą dóbr materialnych wyznacza jego granice przestrzenne (Holly, 2014). Krajobrazy sakralne, w szczególności plenerowe, stanowią wyraz harmonijnego powiązania treści i formy na tle przyrodniczym, czego przykładem są badane kalwarie plenerowe. Obecnie poddawane są one coraz większej presji: z jednej strony są porzucane, z drugiej — odnawiane. Dzieje się to często bez nadzoru architektonicznego (bez zachowania ich historyczno-architektonicznego kontekstu), pojawiają się elementy dysharmonijne, niezwiązane bezpośrednio z treścią kalwaryjską, np. grotty lurdzkie, rzeźby świętych, m.in. św. Franciszka czy Jana Pawła II.

Współczesne rekonstrukcje dawnych krajobrazów sakralnych dążą do określenia i wzbogacenia wyjątkowego dziedzictwa regionu, kształtowanego w ciągu stuleci przez następowanie po sobie zmian narodowościowych, etnicznych czy religijnych, a obecnie poprzez rodzącą się tożsamość i poczucie małej ojczyzny wśród lokalnego społeczeństwa. Każdy obiekt kultu umiejscowiony w określonej przestrzeni przyrodniczej i kulturowej stanowi podstawę określającą tożsamość miejsca (Myczkowski, 2009). W chrześcijańskiej tradycji harmonijny krajobraz kalwarii, stanowiący efekt wielowiekowej tradycji przekształcania środowiska, traktowany jest jako udział człowieka w dziele stworzenia (Plit, 2012). Elementami warunkującymi umiejscowienie kalwarii są środowisko naturalne (morfologia, geologia, hydrografia, pokrycie terenu), uwarunkowania historyczne, społeczno-gospodarcze, tradycje kulturowe i architektoniczne, system wierzeń i obrzędowości danego

¹ Według M. Eliadego (2020) hierofania stawia nas w obliczu dokumentu historycznego, objawiając się w określonej sytuacji historycznej poprzez symbole (w odniesieniu do hierofanii definiowanych jako koherencja). Symbol ma niesłychane znaczenie dla magiczno-religijnego doświadczenia człowieka.

regionu kulturowego. Spośród powyższych elementów według Mitkowskiej (2003) w lokowaniu kalwarii nadrzędną rolę odgrywała topografia miejsca, gdyż sprzyjała tworzeniu obszaru nawiązującego do krajobrazu jerozolimskiego.

Słowo kalwaria odnosi się do zespołu kościołów i kaplic symbolizujących kolejne etapy męki Pańskiej. Definiuje ono układ przestrzenny obiektów religijnych w taki sposób, aby mogły spełniać funkcję kopii Jerozolimy, a zatem miejsca związanego z męką i śmiercią Jezusa Chrystusa. Tworzenie idealnych kopii krajobrazu jerozolimskiego było typowe dla XV–XVIII wieku, kiedy powstawały wielkie kalwarie typu Nowa Jerozolima (Bilska, 1996; Bilska-Wodecka, 2003). W średniowieczu możnowładcy, którzy odbyli pielgrzymkę do Ziemi Świętej, często po powrocie stawiali w swych dobrach przy aprobacie władz kościelnych lub klasztornych kaplice nawiązujące do jerozolimskich pierwowzorów. Większości wiernych nie było stać na wyprawę do Jerozolimy, a nawiedzanie odwzorowanej drogi męki Pańskiej stało się alternatywą dla uzyskania odpustów religijnych. W następnych stuleciach symbolika ta zaczęła tracić na znaczeniu. Stawiano skromniejsze plenerowe drogi krzyżowe, tzw. małe kalwarie, składające się najczęściej z 14 elementów (Bilska-Wodecka, 2003) (rys. 1).

Rys. 1. Przykładowa grafika świadcząca o randze obiektów — prosty schemat układu przestrzennego małej kalwarii na Wzgórzu Marii w Wojciechowicach (źródło: Jastrzębski, Mazurski, 1988) oraz rozbudowany układ wielkiej kalwarii wambierzyckiej (źródło: Drożdż, 2009)

Plenerowe małe kalwarie, symbolizujące Drogę Krzyżową Jezusa Chrystusa, na obszarze ziemi kłodzkiej reprezentuje 15 zespołów o zróżnicowanych uwarunkowaniach lokalizacyjnych, architektonicznych oraz kompozycyjnych, decydujących o tożsamości religijnej i pielgrzymkowej, a także tożsamości sensorycznej i emocjonalnej, zapisanej w krajobrazie leśno-łąkowo-osadniczym (zob. tab.1).

Tab.1. Cechy typologiczne definiujące tożsamość krajobrazowo-sakralną małych kalwarii na obszarze ziemi kłodzkiej

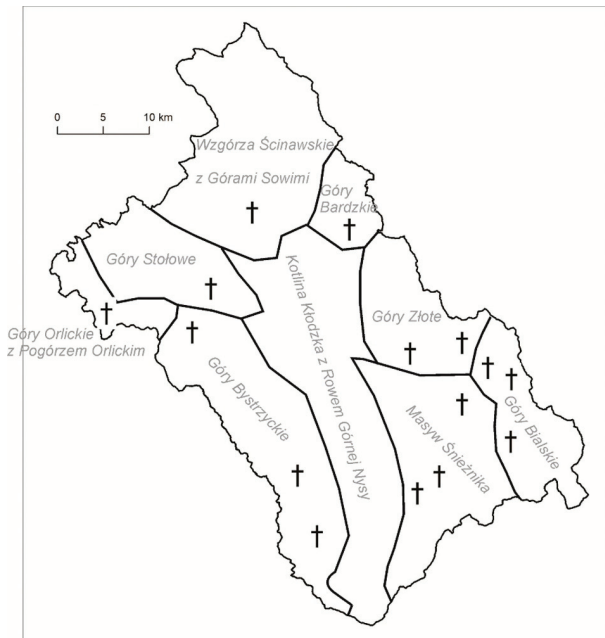
Lp.	Lokalizacja	Region	Kontekst przyrodniczy	Kontekst historyczny	Forma i kompozycja architektoniczna	Religijna forma użytkowania	Stan
1	Młynowiec Rys. 4A	Góry Białskie	Pd.-zach. stoki Gologóry 997 i łyśca 963, wys. 700–760 m, wzdłuż potoku Młynówka. Obszar porasta las iglasty.	Brak danych źródłowych	14 betonowych krzyży o wymiarach śr. 47 cm na 90, na piaskowcowym postumencie 46×47×23 cm. Na krzyżach wykuto numery drogi krzyżowej.	Nie	Zły
2	Bolesławów „Suszyca” Rys. 4B	Góry Białskie	Zach. stok Suszycy, na wys. 720–800 m. Dolina potoku bezimiennego (dolina inicjalna — odwadniana epizodycznie). Obszar porasta las mieszany.	XIX/XX w., wotum dziękczynne mieszkańca Bolesławowa za powrót synów z I wojny światowej	14 drewnianych stacji drogi krzyżowej o wys. 80–125 cm. Forma kaplicy z malowidłem (34×25 cm) oraz dolną tabliczką informacyjną (28×20×3 cm). Kamienna grota Matki Bożej (ludowy charakter).	Tak	Bardzo dobry
3	Bolesławów „Ogrójec” Rys. 4L	Góry Białskie	Pn. stoki Zawady 778 (Skalskiej Kopy) + antropogeniczny wąwóz. Obszar porasta zbiorowisko leśno-łąkowe.	1833 r. Autor niezany	Krzyż kamienny 63×168 cm na kamiennym nasypie o wysokości 135 cm, Ogrójec to 4 rzeźby piaskowcowe — apostołowie Jan (130 cm), Piotr (140 cm), Jakub (104 cm), Anioł (82 cm), Jezus (116 cm). Na szlaku do Ogrójca 3 kamienne krzyże.	Tak	Bardzo dobry
4	Stary i Nowy Gieraltów Rys. 4C	Góry Złote	Pd. stoki Szewczyka 753 i pd.-zach. stoki Czernika 832. Obszar porasta las mieszany.	Nowa droga krzyżowa od 2007 r.	14 drewnianych krzyży z numerem stacji. Krzyże o wysokości 200–230 cm, szerokości ramion 120 cm, posiadają podwójną naprzemienną numerację z jednokowym motywem Chrystusa niosącego krzyż. W Starym Gieraltowie przy kościele stoi wcześniejszy model krzyża kalwaryjskiego.	Tak	Bardzo dobry
5	Radochów „Cierniak” Rys. 4D	Góry Złote	Pd. stoki i wsch. grzbiet Cierniaka 595. Obszar porasta las mieszany.	1836 r. Fundator Anton Wachsmann	Zespół tworzy 216 schodów, wzdłuż których znajdują się 3 krzyże kamienne + 2 tablice z karawaką. Na szczycie 14 stacji ceglanych w formie edykułów (320×107 cm), kaplica z 1857 oraz 2 rzeźby (Rocha + Franciszka), ołtarz polowy i grota MB z Lourdes.	Tak	Bardzo dobry
6	Stary Waliszów Rys. 4E	Pasma Krowiarek — Masyw Śnieżnika	Żelazne Góry — szczyt Krzyżowa 508. Obszar porasta las mieszany.	1736 r. Fundator hrabia von Oppersdorf jako wotum za uzdrowienie córki	Barokowa kaplica św. Krzyża, w otoczeniu 14 kamiennych (piaskowcowych) krzyży (szer. 52 cm, wys. 187 cm), na przecięciu ramion tablice 63×47 cm z wizerunkiem wydarzeń kalwaryjskich. Krzyż na postumencie 78×80 cm. Krzyże oddalone od siebie 15–50 metrów.	Tak	Dobry

Lp.	Lokalizacja	Region	Kontekst przyrodniczy	Kontekst historyczny	Forma i kompozycja architektoniczna	Religijna forma użytkowania	Stan
7	Międzygórze „Maria Śnieżna” Rys. 4F	Masyw Śnieżnika	Grzbiet Iglicznej 845 w kierunku wsch. Obszar porasta las mieszany.	1781 r.	14 kamiennych (piaskowiec) 74×197 cm krzyży męki Pańskiej na kamiennym postumencie. Na przecięciu ramion metalowa tablica (78×45×5 cm) z płaskorzeźbą. Drodze krzyżowej towarzyszą stacje różańcowe + kościół pw. Matki Bożej Przyczyny Naszej Radości.	Tak	Bardzo dobry
8	Marianówka Rys. 4G	Masyw Śnieżnika	Pd. stoki Trzech Kopek 715, na wysokości 650 m. Obszar porasta las mieszany.	2009 r.	14 drewnianych rzeźbionych stacji drogi krzyżowej. Stacje mają wymiary 55×245 cm.	Tak	Bardzo dobry
9	Lasek Miejski Lewin Kłodzki Rys. 4J	Pogórze Orlickie	Pn.-zach. stoki grzbietu Pańszczycy 724, na wysokości 500 m. Obszar porasta las mieszany.	1894 r.	14 kamiennych edykułów z żeliwną płaskorzeźbą wydarzeń pasyjnych	Tak	Bardzo dobry
10	Kalwaria Batorów Rys. 4K	Góry Stołowe	Pn.-wsch. stoki Góry Świętej Anny 635, Obszar porasta las mieszany.	II połowa XIX w.	14 kamiennych edykułów z obrazami wydarzeń pasyjnych na blasze	Tak	Dobry
11	Stupiec	Wzgórze Ścinawskie	Góra Wszystkich Świętych 647. Obszar porasta las mieszany, łąka.	II połowa XIX w.	16 kamiennych edykułów z metalową płaskorzeźbą wydarzeń pasyjnych	Tak	Bardzo dobry
12	Wojciechowice Rys. 4I	Góry Bardzkie	Szczyt Wzgórze Marii 365. Obszar porasta las mieszany.	1845 r.	14 kamiennych edykułów z żeliwną płaskorzeźbą wydarzeń pasyjnych + kaplica + kolumna + edykuły zmartwychwstania, wniebowstąpienia, modlitwy w Ogrójcu oraz wprowadzający + domek pustelnika	Tak	Bardzo dobry
13	Szczytna Rys. 4H	Góry Bystrzyckie	Pd.-zach. stoki Szczytnika 588, na wysokości 550 m. Obszar porasta las mieszany.	1940 r.	Kamienne obrazy wykute w skale piaskowcowej	Tak	Dobry
14	Poręba	Góry Bystrzyckie	Pd.-wsch. stoki szczytu o wysokości 949, na wysokości 650 m. Obszar porasta las mieszany.	1878 r., ufundowane przez Wilhelma Peltza	Ruina kaplicy oraz 14 kapliczek słupowych	Nie	Zły
15	Wójtowice	Góry Bystrzyckie	Pd. stoki Poświętnej 842, na wysokości 700 m. Obszar porasta las mieszany.	Brak danych	Ruina krzyży	Nie	Zły

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań terenowych z wykorzystaniem metody Sowińskiej (2012)

Wytypowanie cech diagnostycznych dla małych kalwarii na podstawie rekonesansu terenowego i kwerendy materiałów źródłowych pozwoliło na typologiczną analizę historyczno-architektoniczno-krajobrazową:

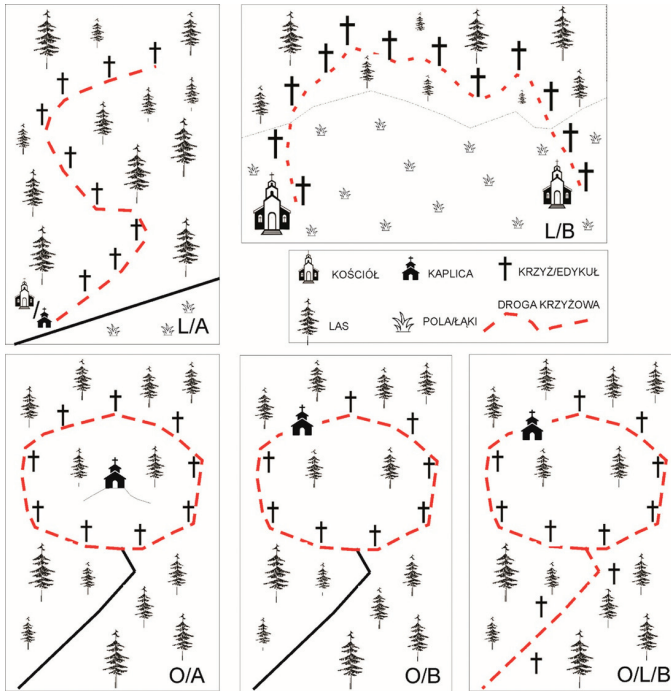
- wszystkie obiekty powstały w okresie 1736–2009, większości jako wotum dziękczynne lokalnych liderów, a więc zamożnych właścicieli ziemskich lub księży. Ostatnia inicjatywa z 2009 roku w Starym i Nowym Gierałtowie to pomysł ks. Macieja Oliwy. Pięć przypadków z piętnastu posiada odpowiednie dokumenty;
- kalwarie lokowane są poza granicą obszaru zabudowanego, w terenie górskim Gór Bialskich, Gór Żółtych i Masywu Śnieżnika, Gór Bystrzyckich — po trzy obiekty oraz po jednym obiekcie na terenie Pogórza Orlickiego, Gór Stołowych, Gór Bardzkich oraz Wzgórz Ścinawskich. Kalwarie stawiane były na wysokościach od 500 do 845 m n.p.m. na stokach i szczytach o ekspozycji południowo-zachodniej i południowej (67%) oraz ekspozycji północno-wschodniej (33%). Wybieranie południowo-zachodniej i południowej ekspozycji miało prawdopodobnie znaczenie ze względu na długość oświetlenia stoku oraz jego nagrzewanie w okresie wielkanocnym (wczesnowiosennym), pozwalające na szybsze topnienie zalegającej pokrywy śnieżnej, co sprzyjało obrzędowości — dotyczy to głównie kalwarii najmłodszych. Natomiast lokalizacja kalwarii w Radochowie, Międzygórzu czy Wojciechowicach, uważanych za najstarsze zespoły, uwarunkowana była teologicznymi założeniami, a więc orientowaniem założeń w kierunku wschodnim — w kierunku Jerozolimy (rys. 2);

Rys. 2. Mapa lokalizacji małych kalwarii na obszarze ziemi kłodzkiej

Źródło: Opracowanie własne

- współczesnym tłem krajobrazowym dla kalwarii są lasy świerkowe lub lasy mieszane. Wyjątek stanowią kalwaria w Bolesławowie „Ogrójec” oraz kalwaria w Starym i Nowym Gierałtowie, gdzie tłem są zespoły leśno-łąkowe. Ze względu na gęste pokrycie terenu drzewostan ten ogranicza otwartość formy, dając wrażenie zaniedbania, lecz z drugiej strony dodaje wyjątkowego mistycyzmu;
- najczęściej wykorzystywanym materiałem budulcowym był kamień. Do budowy trzynastu obiektów wykorzystano piaskowiec, jako surowiec powszechnie występujący w Sudetach. Do budowy trzech kalwarii: w Marianówce, Bolesławowie „Suszyca” oraz Starym i Nowym Gierałtowie wykorzystano drewno, tylko zaś w jednym przypadku w Radochowie do budowy posłużyła cegła;
- plan kompozycyjny omawianych obiektów jest zróżnicowany pod względem formalnych rozwiązań. Badania pozwoliły wyróżnić dwa główne plany — liniowy oraz owalny, spośród których wydzielono pięć podtypów: dwa liniowe (L), dwa owalne (O) oraz dwa złożone liniowo-owalne (L/O). Model liniowy L/A charakteryzuje się istnieniem na początku lub na końcu drogi krzyżowej kaplicy lub kościoła. Plan ten obecnie reprezentują założenia m.in. w Marianówce, w Międzygórzu na Iglicznej, w Lewinie Kłodzkim, natomiast w Porębie, Wójtowicach czy na Młynowcu o istnieniu kaplic świadczą już tylko zarysy fundamentów. Model liniowy L/B reprezentuje droga krzyżowa w Starym i Nowym Gierałtowie, gdzie na początku i na końcu znajduje się kościół — jest to najmłodszy i jedyny tego typu plan kompozycyjny małej kalwarii na ziemi kłodzkiej. Drugim planem kompozycyjnym jest model owalu. Tu wyróżnić możemy dwa podtypy z kaplicą pośrodku. Podtyp O/A obecny jest np. w Radochowie, Starym Waliszowie. Wyjątkiem jest kalwaria w Bolesławowie „Suszyca”, gdzie w owalu nie istnieje kaplica. Plan O/B z kaplicą w granicy owalu reprezentuje kalwaria w Batorowie. Wyjątkowy plan kompozycyjny O/L/B reprezentują kalwarie w Wojciechowie oraz Słupcu, gdzie łączy się dwa plany: początkowo liniowy, a następnie owalny, nawiązując do północnowłoskich założeń „świętej góry” — *sacri monti* Piemontu (rys. 3). Spośród 15 kalwarii unikatowa jest kalwaria w Bolesławowie. Reprezentuje ona plan L/A, z kościołem św. Józefa jako początkowym elementem planu kompozycyjnego, lecz na końcu drogi krzyżowej znajduje się grupa rzeźb: figura modlącego się Jezusa, figury trzech śpiących uczniów Jezusa (Apostołów) oraz figura anioła. Obecnie plan kompozycyjny jest niekompletny — brakuje krzyży pasyjnych wyznaczających stacje drogi krzyżowej.

Rys. 3. Układy kompozycyjne małych kalwarii na ziemi kłodzkiej
 Źródło: Opracowanie własne

Spośród architektonicznych form tworzących plan kompozycyjny wyróżnić można **krzyże i edykuły**² o zróżnicowanej formie architektoniczno-konstrukcyjnej (rys. 4). Te ostatnie charakterystyczne są dla Radochowa oraz Marianówki. Najnowszą formę architektoniczną drogi krzyżowej reprezentują drewniane edykuły w Marianówce oraz drewniane krzyże pasyjne Starego i Nowego Gierałtowa, gdzie zastosowano podwójne oznaczenie literowe stacji, pozwalające na odbycie pielgrzymki z dwóch wspomnianych miejscowości z zachowaniem założeń przebiegu męki Pańskiej. Tak zwana odwrotna numeracja ozdobiona jest tym samym obrazem Chrystusa niosącego krzyż. Formy kamiennych lub drewnianych krzyży oraz edykułów uzupełniają płaskorzeźby wykonane w kamieniu oraz w metalu (w Międzygórze, Lewinie, Kłodzku) lub obrazy namalowane na drewnie lub blasze (w Starym Waliszowie, Bolesławowie „Suszyca”, Starym i Nowym Gierałtowie) (rys. 5).

Układy kompozycyjne drogi krzyżowej wzbogacają: **kościóły** w Międzygórze, Starym i Nowym Gierałtowie (od których rozpoczyna się i kończy droga krzyżo-

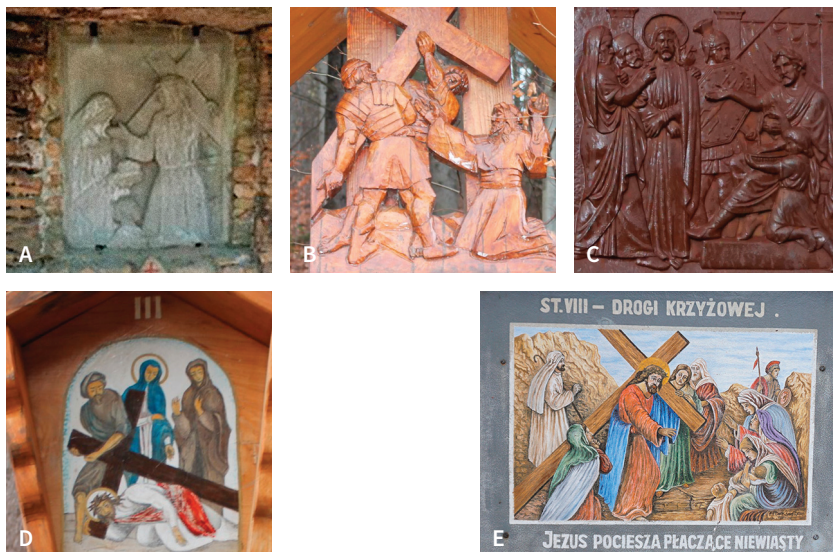
² Edykuł — kapliczka z frontonem wspartym na kolumnach albo nisza stanowiąca tło dla rzeźby, płaskorzeźby lub obrazu malarskiego.

Rys. 4. Formy architektoniczno-konstrukcyjne stacji drogi krzyżowej małych kalwarii na terenie ziemi kłodzkiej: A – Młynowiec, B – Bolesławów „Suszyca”, C – Stary Gieraltów – Nowy Gieraltów, D – Radochów „Cierniak”, E – Stary Waliszów, F – Międzygórze „Maria Śnieżna”, G – Marianówka, H – Szczytna, I – Wojciechowice, J – Lewin Kłodzki, K – Batorów, L – Bolesławów „Ogrójec”

Źródło: Autorzy

wa), kaplice w Radochowie, Starym Waliszowie, Batorowie, grotty Matki Bożej z Lourdes w Bolesławowie „Suszyca” oraz Radochowie, kolumny maryjne w Wojciechowicach, rzeźby świętych w Radochowie (rys. 6).

Rys. 5. Style obrazowania wydarzeń pasyjnych małych kalwarii na ziemi kłodzkiej: A – ptaskorzeźba w kamieniu, B – rzeźba w drewnie, C – metaloplastyka, D – obraz na drewnie, E – obraz na metalu
Źródło: Opracowanie własne

Rys. 6. Obiekty towarzyszące stacjom drogi krzyżowej małych kalwarii na ziemi kłodzkiej
Źródło: Opracowanie własne

Kolejnym wyróżnikiem materialnej tożsamości krajobrazów sakralnych małych kalwarii ziemi kłodzkiej jest kontekst religijny i historyczno-społeczny, nawiązujący do prądu kontrreformacyjnego, który w okresie od XVII do XIX wieku wpływał na religijność mieszkańców obszaru za przyczyną jezuitów. Współcześnie za stan zachowania oraz funkcje religijne odpowiadają parafie rzymskokatolickie, a dokładniej sami mieszkańcy, skupieni przy rezydującemu księdzu. Obiekty te stanowią wciąż miejsca rozważań męki Pańskiej w sąsiedztwie naturalnego krajobrazu, podkreślając aspekt duchowy. Istniejące zespoły kalwaryjskie, poza trzema, pełnią funkcję sakralną, choć stan zachowania jest zróżnicowany. Najlepiej zachowane kalwarie znajdują się w Międzygórzu, Marianówce, Radochowie, Bolesławowie „Suszynie”. Zaniebane stacje drogi krzyżowej widoczne są w Młynowcu, Porębie oraz Wójtowicach. Niestety, nie wszystkie obiekty są kompletne. Przykładem jest kalwaria Bolesławów „Ogrójec”. Tam widoczne są jedynie trzy krzyże, które prowadzą do zespołu modlitwy w Ogrójcu. W większości obiektów notuje się brak elementów dezintegrujących przestrzeń, wyjątek stanowią obiekty w Bolesławowie, w Radochowie oraz Międzygórzu, gdzie przy zespołach kalwaryjskich dodano inne treści religijne, takie jak: grotty Matki Bożej lub rzeźby świętych. Kalwarie zachowują swoją integralność stylu, formy, koloru oraz materiałów, z których są wykonane (wyjątek może stanowić droga krzyżowa na Młynowcu, gdzie brakujące, dawne kamienne krzyże zastąpiono betonowymi). Prawie wszystkie obiekty reprezentują czystość i czytelność formy, poza kalwarią w Porębie oraz Wójtowicach. W krajobrazie ziemi kłodzkiej tylko jedna kalwaria reprezentuje rozciągłość przestrzenną — to droga krzyżowa łącząca na odcinku około 4 km Stary Gierałtów z Nowym Gierałtowem. Pozostałe kalwarie zajmują mniejszy obszar. W przypadku zniszczonych kalwarii w Porębie oraz Wójtowicach brak czytelnych i ostrych granic założenia formy.

Obok wyróżników materialnych warto zwrócić uwagę na wyróżniki niematerialne, które odgrywały także znaczącą rolę w kształtowaniu się krajobrazów sakralnych. Tworzenie zespołów małych kalwarii w znacznej mierze spowodowane było różnymi wydarzeniami, z jakimi mierzyli się mieszkańcy sąsiadujących miejscowości. Najczęściej zatem kalwarie stanowiły *ex vota*, będące podziękowaniami za otrzymane łaski, np. uzdrowienie z choroby. Przykładem takiej kalwarii są obiekty w Radochowie, Starym Waliszowie czy Bolesławowie „Suszycy”. Kalwarie fundowano w miejscach, w których wcześniej powstała świątynia (kaplica, kościół), zatem w bezpośredni sposób łączą się one z danym obiektem pielgrzymkowym, podnosząc jego rangę (Radochów, Maria Śnieżna, Stary Waliszów). Innym wyróżnikiem wyboru miejsca i nazwy kalwarii może być sąsiedztwo klasztoru, czego przykład można znaleźć w Marianówce, gdzie klasztor założyli ojcowie salezianie.

W celu dokładniejszego rozpoznania tematyki dokonano oceny krajobrazu małych kalwarii w oparciu o siedem kryteriów. Uwzględniono ich wiek, wartość historyczną, wartość estetyczną, harmonię, treść, wyjątkowość i wartość emocjonalną (zob. tab. 2).

Tab. 2. Kryteria oceny krajobrazu małych kalwarii na potrzeby określenia ich obecnych funkcji i potencjalnych zagrożeń

Lokalizacja	Wiek	Wartość historyczna	Wartość estetyczna	Harmonia	Treść	Wyjątkowość	Wartość emocjonalna	Suma
Młynowiec	1	1	1	2	1	1	1	8
Bolesławów (Suszyca)	2	1	2	3	1	2	2	13
Bolesławów „Ogrójec”	2	1	2	3	1	2	2	13
Stary i Nowy Gieraltów	1	1	1	2	1	1	2	9
Radochów „Cierniak”	2	1	3	3	2	2	3	16
Stary Waliszów	2	1	2	3	1	2	2	13
Międzygórze „Maria Śnieżna”	2	3	3	3	3	3	3	20
Marianówka	1	1	1	3	1	1	2	10
Lasek Miejski Lewin Kłodzki	2	2	2	3	2	2	2	15
Batorów	2	2	1	3	2	2	2	14
Stupiec	2	1	2	2	2	2	2	13
Wojciechowice	2	2	2	2	2	2	2	14
Wójtowice	2	1	1	1	1	1	1	8
Szczytna	2	1	1	1	1	2	2	10
Poręba	2	1	1	1	1	1	1	8
Objaśnienie punktacji								
Wiek	3 pkt. — krajobraz, w którym zachowane są elementy kulturowe starsze niż 300 lat; 2 pkt. — krajobraz z elementami kulturowymi w wieku 300–100 lat; 1 pkt — krajobraz zawierający elementy kulturowe młodsze niż 100 lat.							
Wartość historyczna	3 pkt. — krajobraz, w którym utrwalone zostały wydarzenia historyczne o skali i randze krajowej; 2 pkt. — krajobraz, w którym utrwalone zostały wydarzenia historyczne o skali i randze regionalnej; 1 pkt — krajobraz, w którym nie zostały utrwalone wydarzenia historyczne i nie jest on kojarzony z takimi wydarzeniami.							
Wartość estetyczna	3 pkt. — krajobraz dający odczucie wysokiej estetyki; 2 pkt. — krajobraz o nieznacznie zaburzonej estetyce; 1 pkt — krajobraz przeciętny, dysharmonijny.							
Harmonia	3 pkt. — pełna zgodność kompozycyjna, dająca poczucie porządku i ładu przestrzennego oraz ciągłości funkcji; 2 pkt. — nieznaczne zaburzenie porządku, ładu i ciągłości funkcji; 1 pkt — całkowite poczucie chaosu przestrzennego i brak ciągłości funkcji.							
Treść	3 pkt. — istotna i łatwo określona symbolika krajobrazu o wyrazistym <i>genius loci</i> o randze ogólnopolskiej; 2 pkt. — symbolika o skali i randze regionalnej; 1 pkt — symbolika o skali i randze lokalnej.							
Wyjątkowość	3 pkt. — krajobraz oryginalny i niepowtarzalny w skali ogólnopolskiej; 2 pkt. — krajobraz oryginalny i niepowtarzalny w skali regionalnej; 1 pkt — krajobraz o cechach typowych i powtarzalnych.							
Wartość emocjonalna	3 pkt. — społeczność lokalna wykazuje ścisłe związki emocjonalne z miejscem; 2 pkt. — związki społeczne z miejscem dotyczą tylko wybranych grup społecznych i wiekowych; 1 pkt — społeczność lokalna nie identyfikuje się z tradycją miejsca i nie dba o stan przestrzeni.							

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań terenowych z wykorzystaniem metody Mygi-Piątek (2012), zmodyfikowanej ze względu na potrzeby i specyfikę przedmiotu badań

Dwanaście obiektów reprezentuje ponadstuletnią historię, przekładającą się na bogatą formę architektoniczno-krajobrazową. Dwa z analizowanych obiektów datuje się na XX stulecie, jeden obiekt powstał w XXI wieku.

Wartość historyczna — najcenniejszym krajobrazem kalwaryjskim na badanym obszarze, w którym utrwalone zostały wydarzenia historyczne o skali i randze regionalnej, jest kalwaria w Międzygórzu. Ważnym wydarzeniem wpływającym na rangę było przyłączenie Hrabstwa Kłodzkiego do Prus w 1742 roku, które wiązało się z istotnymi zmianami geopolitycznymi i religijnymi. Nowe pruskie prawo ograniczyło wyznawcom katolickim możliwości pielgrzymowania, m.in. do Mariazell w Austrii. W celu rozwiązania zaistniałego problemu w 1750 roku mieszkańiec wioski Wilkanów, Krzysztof Veit, przywiózł wykonaną z drewna lipowego ludową kopię figury Matki Bożej z Mariazell. Figurka zapoczątkowała ruch pielgrzymkowy do małej kapliczki na Górze Iglicznej w Międzygórzu, gdzie w 1781 roku wmurowano kamień węgielny pod powstające sanktuarium Matki Bożej Przyczyny Naszej Radości „Maria Śnieżna”. Obecnie sanktuarium na Górze Iglicznej jest ważnym miejscem pielgrzymkowym dla mieszkańców regionu, kraju oraz pielgrzymów z zagranicy. Pozostałe zespoły kalwaryjskie reprezentują krajobrazy, w których nie zostały utrwalone wydarzenia historyczne i nie są one kojarzone z takimi wydarzeniami, okoliczni mieszkańcy, czując potrzebę wdzięczności Bogu, stawiali po prostu drogi krzyżowe jako wotum.

Wartość emocjonalna — z dwoma obiektami mającymi status sanktuarium społeczność lokalna wykazuje ścisłe związki emocjonalne ze względu na rangę i pełnione funkcje wyjątkowego, świętego miejsca. Mowa o sanktuarium Matki Bożej Przyczyny Naszej Radości „Maria Śnieżna” w Międzygórzu, z całorocznym ruchem pielgrzymkowym krajowym i międzynarodowym, oraz sanktuarium Matki Bożej Wspomożenia Wiernych w Radochowie, z przeważającym lokalnym ruchem pielgrzymkowym. Kryterium wartości emocjonalnej dotyczącej wybranych grup społecznych i wiekowych spełnia Marianówka i znajdujący się tam klasztor salezjanów. Zakonnicy poprzez prowadzenie ukierunkowanych rekolekcji wpływają na ruch pielgrzymkowy i udział w obrzędach drogi krzyżowej. W pozostałych obiektach, które uzyskały 2 pkt., emocjonalnie angażują się wspólnoty parafialne. Obiektami, z którymi obecnie nie identyfikuje się społeczność lokalna i nie dba o stan przestrzeni, są kalwarie: Młynowiec, Poręba oraz Wójtowice. Stan ten spowodowany jest wyludnianiem się tych terenów.

Wyjątkowość to kryterium istotne dla określenia kierunków zachowania obiektów w perspektywie następnych dekad. Zespoły kalwaryjskie ziemi kłodzkiej w kontekście architektoniczno-krajobrazowym charakteryzują się głównie treścią ludową. Treści o randze wyższej, nawiązującej do historycznych trendów stylistycznych, m.in. barokowych, wykazują zespoły w Międzygórzu, Starym Wa-

liszowie, Batorowie, które dodatkowo poprzez wysoką rangę religijną stanowią swoiste *genius loci*. Wyjątkowość treści można zaobserwować jeszcze w zespole kalwaryjskim w Radochowie, poprzez charakterystyczną architekturę stacji dróg krzyżowych w formie edykułów, kaplicy czy fundacyjnych stopni prowadzących na wzniesienie kalwaryjskie Cierniak, gdzie wypisane są nazwiska dawnych dobroczyńców (rys. 7).

Rys. 7. Radochów „Cierniak” — prowadzące na wzniesienie kalwaryjskie granitowe stopnie z imionami i nazwiskami fundatorów

Źródło: J. Łach

Na wyjątkowość miejsca w znacznym stopniu odpowiada harmonia, czyli zgodność kompozycyjna pozwalająca na odczuwanie porządku i ładu przestrzennego. Z badanych zespołów wszystkie wykazują pełną zgodność krajobrazowo-architektoniczną z duchem miejsca, na którą wpływa naturalność morfologiczna wraz z leśno-łąkowym tłem.

5. Wnioski

Małe kalwarie ziemi kłodzkiej zakładano w krajobrazie górskim, starając się zbliżyć do oryginału topograficznego Jerozolimy (święta góra — święte wzgórze). Stawiano je w celu zapewnienia pielgrzymom uzyskania odpustów, a nie przeżyć estetycznych, stąd też widoczna jest skromność architektoniczna i symboliczna. Miały stanowić przestrzeń do rozważań męki Pańskiej, ale również być miejscem odgrywania misteriów pasyjnych. Potrzeba stawiania kalwarii była formą zachowania tożsamości poprzez więź z przeszłością. Do realizacji założeń kalwaryjskich wykorzystywano zarówno elementy przyrodnicze, jak i antropogeniczne, kreując różnorodne, nasycone symboliką kompozycje krajobrazowe. Analiza, a następnie ocena krajobrazów sakralnych małych kalwarii została przeprowadzona w nurcie realnym, polegającym na umiejscowieniu obiektów w krajobrazie górskim, leśnym, leśno-łąkowym, oraz w nurcie estetycznym, gdzie łączono oryginalność założeń kompozycji na tle przyrody. Badania terenowe pozwoliły zidentyfikować na terenie ziemi kłodzkiej aż 15 małych kalwarii o zróżnicowanym planie kompozycyjnym, od prostego typu liniowego do złożonego owalno-liniowego, nawiązującego do wyjątkowego planu *sacri monti* Piemontu, „świętej góry Piemontu” z północnych Włoch. Z analizy znaczeń symbolicznych, architektonicznych oraz topografii miejsca badanych kalwarii w kontekście przyrodniczo-przestrzennym wynika, że ziemię kłodzką wciąż nazywać można „Krajem Pana Boga” (*Herrgottsland*). To wyjątkowe dziedzictwo, którego współczesny język artystyczny, często ludowy, mówi o wrażliwości mieszkańców tych terenów. Małe kalwarie zaliczane są do miejsc świętych (*sacrum*) ziemi kłodzkiej. Charakteryzują się istnieniem bogatej symboliki strefy materialnej i niematerialnej, tworzących niepowtarzalny klimat miejsca (*genius loci*) i podnoszących jego wartość w kontekście religijnym i kulturowym.

Warto zwrócić uwagę, że pomimo zmian politycznych, narodowościowych i religijnych, jakie miały miejsce po 1945 roku, małe kalwarie ziemi kłodzkiej (poza kalwariami w Młynowcu, Porębie i Wójtowicach, które mają niską wartość funkcjonalną) są nadal widoczne w terenie i stanowią świadectwo wielkiej religijności mieszkańców regionu. Aż 25% osiągnęło wysoką ocenę ze względu na współczesne funkcje i status — są to zespoły kalwaryjskie w Radochowcu, Międzygórzu oraz Lewinie Kłodzkim. Obiekty te wykazują wysoką wartość historyczno-kulturową, teologiczną i emocjonalną o zasięgu regionalnym, krajowym, a nawet międzynarodowym, jak w przypadku kalwarii na Iglicznej w Międzygórzu. Pozostałe zespoły małych kalwarii reprezentują dobrą (przeciętną) wartość emocjonalno-społeczną o zasięgu lokalnym i regionalnym. Przedstawiona typologia i ocena uświadamia rangę krajobrazów kalwaryjskich ziemi kłodzkiej, które powinny zostać poddane ochronie prawnej z zakresu ochrony zabytków i krajobrazów zabytkowych. Dlatego

wartością dodaną powyższych badań jest uzupełnienie typologii Chmielewskiego, Mygi-Piątek i Solona (2015) — małe kalwarie reprezentują typ krajobrazu wiejskiego o podtypie małoobszarowego zespołu sakralnego, historycznie i kulturowo powiązane z regionem o określonym tle krajobrazowym, leśnym i leśno-rolniczym, który stanowi obecnie *quasi*-naturalny krajobraz górski ziemi kłodzkiej.

Bibliografia

- Bilska, E. (1996). Przemiany religijnych i kulturowych funkcji kalwarii w Polsce. W: A. Jackowski, A. Witkowska, Z.S. Jabłoński, I. Soljan, & E. Bilska (red.), *Przestrzeń i sacrum. Geografia kultury religijnej w Polsce i jej przemiany w okresie od XVII do XX w. na przykładzie ośrodków kultu i migracji pielgrzymkowych* (s. 201–220). IGiGP UJ.
- Bilska-Wodecka, E. (2003). *Kalwarie europejskie — analizy struktury, typów i genezy*. IGiGP UJ.
- Chmielewski, T.J., Myga-Piątek, U., & Solon, J. (2015). Typologia aktualnych krajobrazów Polski. *Przegląd Geograficzny*, 80(3), 377–408.
- Čičo, M. (1992). Kalvarienberge in der Slowakei. W: W. Brunner et al. (red.), *Calvaria. Tod und Leben* (s. 173–191). Eigenverlag des Vereines zur Erneuerung und Erhaltung des Kalvarienberges in Graz.
- Čičo, M. (1998). Kalvárie na Slovensku, ich výskum a ochrana, Projekt. *Revue Slovenskej Architektúry*, 40, 3, 48–51.
- Drożdż, L. (2009). *Sanktuarium Matki Bożej Wambierzyckiej Królowej Rodzin. Wambierzyce — przewodnik*, Wydawnictwo Aga Witold Kobus.
- Eliade, M. (2020). *Traktat o historii religii*. Aletheia.
- Harasimowicz, J. (2010). Reformacja na Śląsku z perspektywy historii religii i historii sztuki. *Quart*, 4(18), 3–16.
- Holly, G. (2014). *Przekształcenia krajobrazu sakralnego na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim (XIX–XXI wiek)*. BPN.
- Jackowski, A., Soljan, I., & Bilska-Wodecka, E. (1999). Religie świata, szlaki pielgrzymkowe. W: *Wielka Encyklopedia Geografii Świata*, xv.
- Jackson, R.H., & Henrie, R. (1983). Perception of Sacred Space. *Journal of Cultural Geography*, 3, 94–107.
- Jastrzębski, S. (1986). Kalwaria w Batorowie. *Informator Krajoznawczy*, 45, 3–5.
- Jastrzębski, S. (1988a). Kalwaria na Cierniaku koło Radochowa. *Informator Krajoznawczy*, 50, 39–43.
- Jastrzębski, S. (1988b). Kalwaria w Wójtowicach. *Informator Krajoznawczy*, 53, 39–42.
- Jastrzębski, S. (1989). Kalwaria w Żółtym Stoku. *Informator Krajoznawczy*, 55, 38–39.
- Jastrzębski, S. (1991). Kalwaria koło Poręby. *Informator Krajoznawczy*, 61, 9–11.
- Jastrzębski, S., & Mazurski K.R. (1988). Kalwaria w Mariańskiej Dolinie w Kłodzku. *Informator Krajoznawczy*, 51, 5–9.
- Lec, Z. (2020). *Jezuici na Śląsku i w hrabstwie kłodzkim do 1776 roku*. Wydawnictwo Papieskiego Wydziału Teologicznego.
- Liutikas, D. (2015). Religious Landscape and Ecological Ethics: Pilgrimage to the Lithuanian Calvaries. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 3(1), 12–24.
- Lubos-Kozieł, J. (2006). The calvaries in Silesia and the former county of Kłodzko (Glatz). W: D. Doležal, H. Kühne (red.), *Wallfahrten in der europäischen Kultur, Pilgrimage in European Culture* (s. 555–569). Frankfurt am Main.
- Marek, A., & Olszak, I.J. (2014). Położenie Sudetów, jednostki fizyczno-geograficzne. W: A. Marek, I.J. Olszak (red.), *Sudety i Przedgórze Sudeckie. Środowisko, ludność, gospodarka* (s. 7–30). Silesia.

- Matlovič, R. (2005). Factors Influencing Pilgrimage Destinations: the Location of Calvaries and Stations of the Cross in Slovakia. *Turyzm/Tourism*, 15(1–2), 53–64.
- Mitkowska, A. (1983). Kalwarie jako szczególny rodzaj kompozycji przestrzennych. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, 28(3), 175–192.
- Mitkowska, A. (2003). *Polskie kalwarie*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Myczkowski, Z. (2009). Tożsamość miejsca w krajobrazie. W: B. Gutkowski (red.), *Fenomen Genius Loci tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym* (s. 153–162). Wyd. Muzeum Pałac w Wilanowie, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu im. Kardynała Wyszyńskiego.
- Myga-Piątek, U. (2012). Sacred and religions landscape — an attempt of classification in the typology of cultural landscapes. *Cultural Landscape Commission of the Polish Geographical Society*, 17, 13–23.
- Park, C. (2003). *Sacred Worlds. An Introduction to Geography to Religion*. Routledge.
- Plit, J. (2012). Traces of sacrum in the landscape. *Cultural Landscape Commission of the Polish Geographical Society*, 17, 33–40.
- Sowińska, B. (2012). Shaping of identity of sacred landscape. *Cultural Landscape Commission of the Polish Geographical Society*, 17, 78–95.
- Świerczek, E. (1995). Kalwaria jako polska Jerozolima. *Peregrinus Cracoviensis*, 2, 27–38.
- Tuan, Y.F. (1976). *Humanistic geography: implications for geographical research. Prospects and problems* (s. 194–206). Maaroufa Press.
- Vaisvilaite, I. (2002). Calvary Complexes in Lithuania. *Przegląd Kalwaryjski*, 7, 33–36.
- Wąs, G. (2002). Dzieje Śląska od 1526 do 1806 roku. W: M. Czapliński (red.), *Historia Śląska* (s. 118–247). Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Wiszewski, P. (2006). Nowożytnie dzieje chrześcijaństwa na Dolnym Śląsku (1526–1806). W: W. Wrześniński (red.), *Dolny Śląsk. Monografia historyczna* (s. 261–295). Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Praca naukowa dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Nauka dla Społeczeństwa” nr projektu NdS/544299/2021/2021; kwota dofinansowania 357 231,00 zł; całkowita wartość projektu 357 231,00 zł.

Small Calvary Complexes as Part of the Landscape Heritage in the Kłodzko Region

Abstract. The article addresses the importance of sacred landscapes, represented by calvary complexes located in Kłodzko's mountainous areas, known as 'small calvaries', which are part of the region's landscape heritage in need of protection. The aim of the study described in the article was to identify typological features that characterise small calvaries and to use them for assessing their current state of preservation and functions. 16 small calvaries were identified in the Kłodzko region. After analysing their symbolic, architectural and topographic aspects, it was possible to distinguish five compositional plans. Each plan is characterised by different architectural and structural elements that make up the a calvary complex (including crosses, edifices, chapels, or churches) and are accompanied by new sacred sculptures, which are an expression of modern folk culture. Despite political, ethnic and religious changes after 1945, small calvaries in the Kłodzko region, with the exception of those located in Młynowiec, Poręba and Wójtowice, are still visible and serve as testimony to the religiosity of the region's inhabitants; three of the remaining thirteen calvaries (Radochów, Międzygórze and Lewin Kłodzki) were highly assessed in terms of their functions and state of preservation. The sites have a historical, cultural, theological and emotional value of regional, national,

and even international significance in the case of the calvary complex on Igliczna in Międzygórze. Consequently, it can be argued that the old description of Kłodzko as 'God's Land' (*Herrgottsland*) is still valid today.

Keywords: Poland, the Kłodzko region, sacred landscape, small calvaries, cultural heritage

Copyright and license. This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution — NoDerivates 4.0 International (CC BY-ND 4.0) License, <https://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>